

ЯСИЫН ҚҰМАРҰЛЫ

«ҚАС» (ҚАШ) ТҮБІРІ ЖӘНЕ ӨЗЕН-СУ АТТАРЫ

В статье обсуждаются названия рек и озер созданные корнем «кас» (қаш) в Средней Азии. С помощью разбора (анализа) более 80-ти названий рек и озер из произведения Геродота «История» и современных 2500 наименований рек и озер, делается вывод, что корень «кас» (қаш) является сакским словом «вода», «озеро», «река» встречающегося на древних сакских территориях.

Yazar orta Asyadaki 'haş' kelimesinden gelen nehir ve su adlarını değerlendirir. Herodot'un 'Tarih' eserindeki 80'i aşan nehir, su adları ile dünyadaki 2500 civarındaki belogin nehir adlarını analize ederek 'has' (haş) kelimesi aslında eski sak topraklarındaki nehir, gölleri adborna ait olan Sok (baba Türk) kelimesi olduğunu savunmaktadır.

Іле алқабы, Тарым төңірегi, Орта Азия өңірлерi және онымен қанаттас аймақтардағы өзен, көл аттарында «қас» немесе «қаш» қосымшалары көбірек жолығады. Мысалы, Каспий теңізі, Балқаш көлі, Қас өзені, Орқашар өзені, Текес өзені, Қарақаш өзені, Гөрiнқаш өзені, Қашқар өзені, Қорғас (бұл да әсілі өзен аты болуға тиісті), Газ өзені («гас» болса керек), Қорқыс өзені, Қашқан (Алтайда Ертіс өзеніне құятын осындай өзен болған), һаш өзені сияқты өзен, көл аттары жолығады. Ұйғұрлар қоныстанған өңірдегі өзен аттарына «қаш», қазақтар қоныстанған өңірдегі өзен атына көбіне «қас» қосылған. Ұйғұр тілі мен қазақ тіліндегі «ш» мен «о»-ның орын алмасуы заңды құбалыс. Мысалы, қаш/қас, баш/бас, таш/тас, һаш/һас, қош/қос, т. б.

Біздің жоғарыдағы мысалға алғандарымыз - тек ірі өзен аттары. Бұлардан басқа осы өңірлерде «қас» немесе «қаш» түбіріне байланысты аталатын өзендерден қаншасы барлығын деректемедік.

Б.з. VII-VIII ғасырларындағы түркі бітік тастарында өзен «өкүс» немесе «өкүз» түрінде жолығады. Бұл арада өзен аттары тағы да сөз алдына «о-» қосымшасы жалғанған «күс» немесе «күз» түбіріне байланысты жасалған. Ол жоғарыда біз көлденең тартқан «қас» немесе «қаш» түбірімен төркіндес болса керек. Қазіргі қазақ тіліндегі «өзен» сөзінің осы байырғы түркі тіліндегі «өкүс», «өкүз» сөздерімен байланысы бар-жоқтығын зерттеуге тура келеді. Біздіңше бұндай байланыстың болу мүмкіндігі де жақын. Ендеше, «қас» немесе «қаш» сөзінің өзен-су, теңіз-көлдермен байланысы болғаны ма?

«Қас» түбірі туралы ішінара зерттеулер. Біз «қас» немесе «қаш» түбірі туралы барлық зерттеу деректеріне иеміз деп айта алмаймыз. Десек де қолымызда бар кей деректерді көлденең тарту арқылы да кей құбылыстарды аңғаруымызға болатын тәрізді.

«Қаш» (қас) сөзі туралы оқымыстыларда бірлікке келген көзқарас жоқ. Махмұт Қашқаридың «Түркі тілдер сөздігінде»: «*yaratti yaxil qax*» деген сөз жолығады [1]. Оқымыстылардың «qax» (қаш) сөзінің мағынасы туралы

көзқарасы әр алуан: Көбінде терістік иран тілінен келген кірме сөз, байырғы иран тілінде «kas» «кәк» немесе «жасыл» деген мағынада. Түркі тілінде де «cas» сөзі бар, ол иран тіліндегі «kas» сөзінен келген [2]; Түркі тілінде қастасын «kes» дейді [3]; Кей оқымыстылар «kes» сөзін түрк тілі деп біледі, әрі «kash» сөзін қастасына байланысты сөз деп түйеді [4]; «Байырғы ұйғур тілі сөздігінде» «kash» көк яқұт деп түсіндіріледі.

Шығыс әлемінде тағы бір аса киелі де баға жетпес асыл нәрсе қастасы болған. Ғажабы қас тасы негізінен өзен аңғарларында болады, бәлкім ол сондықтан да «қас тасы» аталған болар. Көпшелілер кезінде қастасын күннің символы ретінде таныған. Оны түрлі тасаттық берулерге, діни мұрасымдарға қолданған. Байырғы тотемдерінің образын да осы қас тасынан ойып немесе қастасына сызып, бойтұмар етіп таққан. Өлген қасиетті адамдарының бойына қастасын қосып жерлеген. Тасаттыққа арналған малды қастасы пышағымен сойған. Тасаттыққа арналған тағамды қастасы ыдысына салған. Патша немесе патша әулетінің аты-заты қастасымен байланыстырылған. Осы киелі тас қытай жазуында 𠄎 иероглиф арқылы өрнектелген. Қытайда әсілі қастасы да алғашында патша дегенді білдіретін 𠄎 иероглифімен өрнектелген. Кейін қастасын білдіретін иероглифті патша дегендегі 𠄎 иероглифтен парықтандыру үшін оған бір нүкте қосып 𠄎 көрініске әкелген. Қазақ оқымыстыларымен қазаққа қатысты «қас» сөзінің этимологиясын іздеу көбінде «Қазақ» атауының тегін ізденумен байланысты келеді. Бұнда мынадай бір неше түрлі қойылым бар: Қазақ этнонимінің алдыңғы бөлегі «қаз» көбінде «қас» түбірінен келген деп қаралады. Ал, «қас» екі түрлі: бірі, ер жүрек, батыл, пың, нағыз, ер, батыл, жігіт, кісі, адам деген сөз деп танылса; енді бірі, «қас» Каспий теңізінің атына теліген. Қапказ, Каспий дегендердің түбірі бір, «қазақ» - қас+сақ яғни Каспий сақтары дегеннен келген деп тұжырым айтады.

«Қазақ» этнонимінің төркінін осылай талдау дұрыс болуы екіталай. Ал, «қас» түбірінің тегі туралы жоғарыдағы талдаулардың барлығының да өзіндік қисыны бар. Алдымен, «қас» түбірін Каспий атынан келген деген тұжырым дұрыс. Ол тек «Каспий» дегенмен ғана байланысты емес, біздің талдауымызға сай, «қас» өзен-судың жалпы аталуы болуға тиісті. Екіншіден, «қас»-тың нағыз, ержүрек, батыл, пың сияқты мағыналарға телінуі оның өзен-су мағынасынан келген. Су тұнық, мөлдір, таза болатындықтан ол тазалықтың, шынайылықтың, мөлдірліктің, тұнықтықтың символы болғандығында. Біздің жоғарыда көлденең тартқан «қас»-тың қастасымен байланысты атау екендігі де осы қастасының мөлдір, су тәрізді тұнықтығына, «көк», «жасыл» түстермен байланыстырылуының себебі де судың түсінің көкпен барандас, түссіз болғандығына байланысты. Тағы бір жағынан қастасы өзен аңғарларында болады.

Оқымыстылардың «қаш» (қас) сөзінің этимологиясын талдауында оның көбінде өзен-су аттарымен байланыстылығына назар аудармағандығы байқалады. «Қас» сөзі көк, жасыл, тұнық, мөлдір, т.б. болуы оның сумен байланысты болуынан. Қазақ тілінде: қас қарайды (көк, аспан қарайды, түн болды), қас сұлу (нағыз, мүлтіксіз, мөлдір сұлу), қас батыр (нағыз, шынайы батыр) деген сөздер бар. Тағы қазақ тілінде «қас» жаға, жиек деген мағынасын береді. Бәлкім бұл да суға, су жағасына қатысты пайда болған түбір болса керек. Егер «қас» (қаш) ерте заманда өзен-су мағынасында қолданылған болса, онда оның тарихи жіп ұштарын жан-жақтылы қарастыруға тура келеді.

Геродоттың «Тарих» атты ұлы еңбегіндегі «қас» түбіріне байланысты өзен-сулар. Байырғы Орта Азия және онымен шектескен аймақтардың жер аттары туралы ең арғы деректерді біз батыста тарихтың атасы іспетті танылатын Греция тарихшысы Геродоттың «Тарих» атты еңбегі мен Қиыр Шығыстағы Қытайдың Хан дәуіріндегі тарихшысы Сымачянның «Тарихи жазбалары» мен Бангудың «Ханнамасынан» бастап қарастыра аламыз.

Геродот - б.з.б.484 - б.з.б.420-жылдары аралығында жасаған адам. Ол Анатолияның (Түркияның) шығыс терістігіндегі BORDRUM деген жерде туылған. Бұл жер сол кезде парсы империясының үстемдігінде болған. Сондықтан Геродот әрі гректің, әрі парсының тарихшысы саналады. Тіпті еңбектегі кей сөз саптауларынан өзін бірде парсылардың тұғырына қойғандығы да байқалады. Геродоттың туылған, өскен, аралап тарихи-этнографиялық, географиялық зерттеу жүргізіп, «Тарих» атты осы алып еңбегін жазған жерінен және оның өмір сүрген осы ортасының сол кездегі парсы империясының үстемдігіндегі өңір болғандығына негізделіп, біз оның ана тілі грек тілімен бірге, сол дәуірдегі парсы тіліне және осы аймақтарда белгілі мәдени-этностық құрам иелеген сақтардың тіліне де жетік болғандығын білеміз. Сондықтан оның Греция, Анатолиядан (қазіргі Түркия) тартып Орта Азия өңірлеріне дейінгі жер-су аттарына қанықтығы мен оны дұрыс өз айтылымына сай естелікке алуынан еш күмәнданбаймыз. Геродотты грек тарихшысы да, парсы тарихшысы да, тіпті сақ тарихшысы да деуге болады. Геродоттың өмірі мен өнегесі грек жерінде туылып, сақ жерінде еңбегі өнген тағы бір грек алыбы, адамзаттың ең алғашқы дәрігерлік ғұламасы деуге болатын Хипократеске (Hippocrates) ұқсайды деуге болады. Хипократес б.з.б.460 - б.з.б.459-жылдары Кіші Азияның (Анатолия) Кіші қос аралында туылған деп қаралады. Хипократес жеті жасынан бастап әкесіне ілесіп, Қара теңіздің терістігінде сақ тайпаларының арасында жасаған. Әкешісі дүние салғаннан кейін, ол Анатолия, Каспий жағалаулары, Скиф жері (Scythia), солтүстік Африка және Кос аралы төңірегіндегі шағын аралдарды кезген. Оның шығармаларынан Хипократестің Азияның ішкі қойнауларында тұрғандығын білуге болады. Ол «Ауа, Су және Мекен» атты еңбегінде дене

патологиясы туралы қорытынды жасайды. Осы аумақтың өңірі, ауа-райы, жер-суы және скифтер (Scythia) туралы мұқият баяндайды.

Геродоттың «Тарих» атты еңбегі негізінен батыста Грециядан шығыста Памир, Тәңір тауларына дейінгі Еуразия аумақтарының тарихи, жағрапиялық, қоғамдық, этникалық, мәдениет т.б. жақтарын жан-жақты баяндайды. Оның осы еңбегінде өзен-су, көл, теңіз аттарынан 80-нен артығы кездеседі. Бұның 30 пайыздан артығын «қас» немесе «қаш» түбірімен байланыстыруға болады. Мысалы:

Ахес (Анатолида), Ахис (қазіргі Varda), Агахес (шығыста, күн шығатын жерде. Бұл жерде массегеттер тұрады, көптеген адамдар оларды скифтер дейді. Ғалымдар бұл өзенді не қазіргі Каспийге құятын Арас өзені, не Арал теңізіне құятын екі өзеннің бірі деп таниды. Саис (Анатолида), Caspian (Каспий), Castalia, Causter (Анатолида), Cephissus, Oxus (Амударияның сол дәуірдегі ағы), Choaspes (Бактрияда), Cius (Дунайдың тармағы), Coast (бір теңіз бойы), Corais (бір көл), Cos (бір арал), Gaeoson (Анатолида), Halys (Анатолида), Нурасугіс (Скифтер жерінде), Нураіс (Скифтер жерінде), Lakes (бір өзеннің көзі, Скифтер жерінде), Lycus (Скифтер жерінде), Panticapes (Скифтер жерінде), Scius (Дунайдың тармағы), Tigris [5].

Геродот жазбаларында (б.з.б.484 - б.з.б.420) Грециядан шығысқа қарайғы Анатолияны басып Памир-Тяньшань тауларына (Тәңіртауы) дейінгі өзен аттарында кес, gites, grus, xes, cus, Cas, Cays, Cephis, Cephis, xus, Cius, Coas, Corais, Corys, Cos, Gaeos, Glis, Gyndes, kes, capes, cius, gris сияқты «қас»-қа (қаш) жуық құрамдар молынан жолығады. Бұлардың ішінде «cus» құрамы ең мол. Ал, одан шығысқа қарайғы өзен-су аттарында «қас», «кес», «қаш», «ғұр» т. б. құрамдардың мол болғандығы жоғарыда алға тартылғандай қазіргі өзен аттарынан белгілі.

Кавказды қазақ тілінде «Қаштың тауы», «Қаш тауы» деп атайды. Осыған қарағанда Кашказ «Кашкас» болуы да мүмкін.

«Қаш» - түркі тілдерінің барлығына бірдей ортақ, сөз туындатқыш ең байырғы көне көз түбір сөз. «Түрік тілдері сөздігінде», «қаш» - қаш, ыдыс-аяқ, қалыш, ұқсас т.б. түрлерде жолығады. «Қаш» бүгінде қазақ, өзбек, ұйғыр, қырғыз т.б. тілдерде «қаш» аталса, түрікше «каш», сары ұйғурша «гап», саларша «хаш» түрінде жолығады. «Қаш» сөзі түркі тілдерінде ұқсастық танытыш ғана қалмастан, басқа тілдерде де өзара жақындық танытады. Араб тілінде «қаш»: табақ, төленке, құты, сандықша, рамка; «һф» (хыф) - бір нәрсені қоршау деген мағынада. Парсы тілінде «гап» - тостаған, лоңқа, ыдыс; «қф» (гаф) - қоршаған тау; ағылшын тілінде «cabin» (кабин) - кіпкене үй, күрке; «cab» (каб) - поездің жүргізушісі отыратын бөлмесі; «gab» (гап) - тау шатқалы, қысаң; «сар» (кап) - бір түрлі бас киім. Міне, бұлардан біз «кашказ» атының «теңізді» (Каспий) орап тұрған тау, яғни «кашкас» (кап: қоршаған тау; кас: су, теңіз, көл, Каспий) екендігін білеміз. Осы тәрізді Египеттің шығыс шекарасындағы Каспийді орап тұрған Кашказ тауы сияқты Қызыл

теңізді орап тұрған тау сілемі бар, оның сол замандағы байырғы аты «Casius» болған. Бұл таудың аты да теңізге (кас) байланысты болса керек.

Hashimoto (Хашимато) қатарлылардың «хы» (𠬞) мен «жияң» (𠬟) туралы көзқарастары. Hashimoto (жапониялық), Norman-Mei, Norman Jerry сияқты ғалымдар қиыр шығыстағы өзен-су аттарындағы Хуаңхы өзенінің (Сарызен) терістігіндегі өзендердің қытай тіліндегі жер аттарында «хы» (𠬞): арғы ерте заманғы айтылымы - гал), Чаңжияң өзенінің оңтүстігіндегі өзендердің қытай тіліндегі жер аттарында «жияң» (𠬟: арғы ерте заманғы айтылымы -- күң) деп айтылуына қарай отырып, қытайша «гал» моңғұл тіліндегі өзенді білдіретін «гол»-дан (түркі тілдерінде көлемді жиналған су - көл), «күң» тибет тілдеріндегі өзенді білдіретін «клүң»-нан келген деп дәлелдейді (қытайша «гал» моңғұл тіліндегі өзенді білдіретін «гол»-дан, «күң» тибет тілдеріндегі өзенді білдіретін «клүң»-нан келген). Осы негізде тым арғы замандарда Хуаңхы өзені (Сарызен) алабын алтай тілді халықтар, Чаңжияң өзені алабын тибет-бирма тілділер мекендеген болса керек деп тұжырымдайды [6]. Осыларға сүйене отырып алтай тілдерін де қытай тілін жасаушы басты қайнарлардың бірі деп қарайтын ғалымдар да бар.

Біз жоғарыдағы талдау арқылы, қазіргі Тарым алабы мен Орта Азия өріндегі «қас» немесе «қаш» түбірі арқылы жасалған өзен-су аттары, байырғы Греция тарихшысы Геродоттың «Тарих» атты еңбегіндегі Анатолиядан Тәңіртау, Памир тауларына дейінгі «қас» немесе «қаш» түбіріне байланысты өзен-су аттары, сондай-ақ осы өзен атындағы «қас» немесе «қаш» түбірінің Хуаңхы (Сарыөзен) алабы мен оның терістігінде өзендердің 𠬞 (гал) аталуы және моңғұл тілінде өзеннің «гол» делінуімен байланыстылығы туралы тоқталдық.

Біз өзен аттарындағы Еуразияны шарпыған осындай «қас» (қаш) түбіріне байланысты жақындықтың кездейсоқ құбылыс болу-болмауына көз жеткізу үшін дүниедегі 2500 айналасындағы елеулі өзеннің атын сараптағанда, «қас» немесе «қаш» атына белгілі жуықтығы бар деуге болатын (қас, қаш, кас, көс, кес, гас, гащ, каз, гуз, гус, куш, кис, гащ, кез, хус, киз, газ сияқтылармен жасалған өзен-су аттары) өзен-судың аты 50 шамасында ғана болды. Осының, ішінде шынайы «қас» немесе «қаш», «кас» түрінде жолығатыны тым санаулы. Әрі олар Орта Азияны негіз ете таралған. Мысалы, Орта Азияда біз білетін Қас (Іле), Кас-ший, Те-кес (Іле), Бал-қаш, Қара-қаш (Қотан), Иорын-қаш (Қотан), Қаш-қар, Газ (Қотан), Һаш (Қотан), Кез (Иран), Әли-күш (Иран), Қаш-руд (Ауған), Уа-қыш (Қырғызстан), Қаш-ан (ауған), «Қор-ғас» әсілі өзеннің аты болуы мүмкін, т. б. Бұлардың саны 14-тен асады. Ал, Орта Азияны орап тұрған Үндінің терістігі, Орта Азиямен қанаттас кей елдер мен Анатолия жерінде осыған жуық деп қарауға болатын 20-ға жуық өзен-су аты жолықты. Сонымен «қас» немесе «қаш»-қа қатысты өзен-су аты

32-ден асып, жоғарыдағы біз жолықтыра алған 50 шақты өзен-су атының 65 пайызы шамасын құрады.

Қытайша өзеннің «хы» (河) аталуына сай, біз жоғарыда сараптаған 2500 өзен атында соңы қан, кан, кен, гин, гүн, ка, қа, га, га, ку сияқты қосымшалар жалғанған өзен аттары да, негізінен, Орта Азиямен қанаттас кей елдер, Моңғұл даласы, Үндінің терістігі сияқты өңірлерден көбірек жолығады. Бұлардан біз суды, өзенді, көлді, теңізді білдіретін «қас» (қаш) сөзін Орта Азияны орталық еткен Сақтардың арғы аталарының осыдан 2-3 мың жылдың арғы жағында шығысы Жапон теңізінен батыста Дунай өзеніне дейінгі, Оңтүстікте Күнлүн тауларымен Үндінің терістігінен терістікте Сібір далаларына дейінгі ені 2000, ұзындығы 10 мың шақырымдақ белдеу алқаққа таратқандығы байқалады. Бұндай өзен атын тарату ғылымда көп ауызға алынатын Анау мәдениетінің таралу жолы мен аумағына сай келеді.

«Қас» (қаш) қайдан, қалай таралған? Жоғарыда айтылған Хашимато сияқты ғалымдардың көзқарасына салыстырмалы түрде, бір бөлім оқымыстылар қытай тіліндегі өзенді білдіретін 河 (хы) иероглифінің Қытайдың ең байырғы жазба мәтіндерінен жолығатындығын көлденең тарту арқылы, ол терістіктегі алғай тілді халықтарға Қытайдың байырғы орта жазығындағы қытай тілі арқылы барған болса керек дегенді алға тартады [7].

«Хы» (河) орта жазықта алғашқы тарихи жазбалар пайда болудан бұрын пайда болғаны рас. Алайда бұл атау сақ көшпелілері арқылы осы жазба деректер пайда болудан бұрын орта жазықта қалыптасқан. Оның үстіне жоғарыда баяндалғандай, «қас» (қаш) сөзін біз б.з.б. V ғасырдағы тарихтың атасы Геродоттың (б.з.б.484 - б.з.б.420) «Тарих» атты еңбегіндегі өзен, көл аттарынан тым жиі кездестіре аламыз.

Ендеше, ерте кезде өзенді, көлді, суды «қас» (қаш) дегендер кімдер? Олар өзен, суды қай кезде «қас» (қаш) деп атаған. Олар - Баба Сақтар және олардың Орта Азияда қалған, батысқа, шығысқа ауған тармақтары, сондай-ақ Сақтармен байланысты шығыстағы Ғұндар, Үйсіндер, Наптелер және олардан ілгері орта жазыққа (ішкері Қытайға) сіңген байырғы терістік этностары. Олар бері болғанда б.з.б. мыңыншы жылдықтың соңдарында, ары болғанда осыдан 4 мың жылдардың арғы жағында өзенді, көлді, теңізді «қас» (қаш) деп атаған. Кейін бұл Хуаңхы (Сарыөзен) алабында «ға» немесе «га» (河-ның арғы ерте заманғы оқылуы) болып, моңғұлдарда «ғол», түркі тілдерінде жиналған су «көл» болып өзгерген. Басқа түркі тілдеріндегі буын соңындағы -с/-ш дыбыстарының чуаш тілінде «-л» дыбысына алмасу заңдылығы барлығы белгілі. Осы заңдылық қазақ тілі мен басқа түркі тілдерінде де жолығады. Мысалы, қосын (қошүн)/қол, жас/жыл (яш), бақсы (бақшы) /балшы, қостау/қолдау, тошу/толу, қасық (қошұқ)/қалақ, жос/жол, т.б. Міне, бұл моңғұл тіліндегі өзенді білдіретін «ғол»-дың байырғы

сақтардың тіліндегі өзенді білдіретін «қас», «қаш» сөздерімен байланыстылығын байқатады.

Қазірге дейін ғылымда тарихта шығыста Хуаңхыдан тартып батыста Дунайға, Египетке дейін, терістікте Мұзды мұхиттан оңтүстікке Үндінің терістігіне дейін ең кең жайылған, ең кең мәдениет таратқан этнос Сақтар деп танылады.

1907 жылы Түркіменстанның оңтүстігінде Анаудан бір байырғы мәдениет жұрты байқалды. Бұл алғашында б.з.б. 9000-жылдардың мәдениеті деп тұжырымдалды. Кейбір ғалымдар бұл туралы бәлкім 4000 жыл артық есептелген болар деп қарады. Бұл жұрттан қыш бұйымдар табылды. Үлгісіне қарағанда, тамаша әсемөнерлік үлгіге және дәстүрге ие екендігі байқалады [8]. 4000 жыл артық есептелген болса да б.з.б. 5000-жылдар айналасы болады.

«Жоруымызша, белгісіз бір жерден, сусыздыққа тап болған бір топ, амалсыздан өздерінің әсемөнері мен мәдениетін алып осы орталықтан үш бағытқа ауған. Егер бұл ұлт емес әсемөнер болған болса, онда шығысқа беттеп Қытайға, Манжурияға және солтүстік Америкаға; оңтүстікте Үндінің терістігіне; батыста Еламға (Elam), Шумерге, Египетке беттеп, тіпті Италия мен Испанияға дейін жеткен» [9]. Бұл аса көреген болжам екені белгілі. Осы болжамға сай бұл мәдениеттің иелерінің қиыр шығысқа беттеген бір бөлегі Еуразия даласы арқылы кем дегенде осыдан 7 мың жыл ілгері қиыр шығыстағы Хуаңхының (Сарыөзен) бойына жеткен. Мәдениеттің таралу жұлгесінен қарағанда, Хуаңхы алабына ұлу тотемі, қастасы мәдениеті, т.б. лар 7-8 мың жыл ілгері терістіктегі далалық өңірлерден көшпелілер арқылы келген. Бұл Хуаңхы (Сарыөзен) алабына орталық Азиядан батыс терістік арқылы мәдениет әкелген алғашқы топ болуы мүмкін. Егер ұлу тотемі мен қастасы мәдениетінің Америка үндістерінде де ұқсас мазмұнда таралуын ескерсек, бұл топ қиыр шығыс жеріне тіпті он мың жылдан бұрын жеткен болуы да ықтимал.

Әрине, жоғарыдағы жорамал тектен-тек шығарылған емес. Ол түсті керамика, қыш ыдыстар сияқты ең байырғы мәдениет үлгілерінің таралу заңдылығы негізінде шығарылғаны мәлім.

Өзен, көл аттарында байырғы «қас» (қаш) атауы неліктен мыңдаған жылдар бойы сақталған.

Ұсақ жер аттары негізінен қазіргі немесе таяу заманғы түсінікті жер аттарымен қойылған. Ал, Балқаш, Каспий, Қанас, Күнес, Текес, Қашқар, Қарақаш, т.б. өзен-су аттары салыстырмалы түрде өзінің ең байырғы қалпын сақтап қалған. Дей тұрғанмен, көптеген аса ірі өзен-су аттары өзгерген. Мысалы, Дунайдың байырғы аты «Ister», Донның байырғы аты «Tanais», Днепрдің байырғы аты «Borysthenes», Оралдың бұрынғы қазақша аты «Жайық», Волганың бұрынғы қазақша аты «Еділ», Амудың байырғы аты «Oxus», Сырдарияның байырғы аты «Jaxartes: Жәксәртес». Сол сияқты

Қара теңіздің де аты бұрын басқаша болған, т. б. Дүниеде қай жерлердің аттары ең арғы аттарын сақтай алған болса, сол жерлердегі тұрғындардың салыстырмалы түрде тұрақты болған болуы мүмкін.

Ал, біз талқыға тартып отырған өзендердің «қас» немесе «қаш»-қа байланысты аттары Геродоттың дәуірінде (б.з.б.484 - б.з.б.420) Анатолия жерінде мол болғанымен, алайда қазір олардың көбінің аты мүлде өзгеріп, өзен, көл аттарында «қас», «қаш» түбірлері жоғалған.

Орта Азия мен Тарым алабында өзен, көл аттарында «қас», «қаш» түбірлерінің салыстырмалы түрде сақталып қалуы осы өңірде ілгерінді-кейінді қоныстанған арғы замандардағы Сақ (塞种), Наште (月氏) Үйсін (乌孙) ұлыстарының және осы өңірлердің кейінгі тұрғындарының мәдениет және этникалық жақтардан жақындығы мен жалғастығын ұғындырса керек.

Археолог Уаң Бицхуа, Уаң Мицжылар жазғанындай, осы өңірлерде ілгерінді-кейінді жасаған ұлыстардың «Кейі туыстас, енді біреулері түрліше елдерде өткен бағы заман тарихшылары түрліше атаған ұқсас тайпалар болуы мүмкін. Мысалы, қытай тілінде жазылған кітаптар мен парсы құлыптастарында жазылған сақтардың оннан сегіз-тоғызы ежелгі грек авторларының деректеріндегі Скиф, ал Иүзлер мен Массagetтердің, Үйсіндер мен Исседондардың түрліше деректелген ұқсас бір тайпалары болуы мүмкін. Бұндай көпшелі немесе жартылай көпшелі ұлттар белгілі бір мезгіл ішінде аралас жасаған, іргелес қоныстанған. Кейде бір біріне сіңіп те кетіп отырған» [10]. Байырғы бір тарихи еңбекте: «Сақтар бұрын Хыши аңғарын мекендеген, кейін батысқа қоныс аударған» деп «Ханнамада» жазылған делінген [11]. Алайда бұл дерек «Ханнаманың» кейінгі нұсқаларында жолықпайды. Қалай дегенмен, түрлі тарихи деректерден Үйсіндер Іле алқабына көшіп барғаннан кейін ол жердегі Сақ, Наште этностарымен араласқандығы, ал одан да бұрын сақтардың да үйсіндер мекендеген Хыши жерінде тұрғандығы байқалады. Осы заманғы мәдениет тарихын зерттеуші ғалымдар да сонау бағы заманда батыс және Орта Азия мен Қытайдың орта жазығы аралығында мәдениет алмастыруға дәнекер болғандарды сақтар деп таниды. Міне, бұлардың барлығы сонау Баба сақ заманынан осындай аралас жасаған халықтар өзен-су аттарын салыстырмалы түрде өзгеріссіз сақтай алғандығын аңғартады.

Ғылымда Үйсін мәдениеті - Сақ мәдениетінің жалғасы, мұрагері деп танылады. «Қазірге дейінгі зерттелу тұрғысынан алғанда, археологтар үйсін қабірлерін Орта Азиядағы археологиялық байқауларға сай және қабір үсті құрылысына, ақым құрылысына, өліктің қойылуына, қабірден шыққан бұйымдарға қарап айырады. Былайша айтқанда, археологтар күні бүгінге дейін мынау үйсін қабірі деп дәп басарлық нақтылы айғақ та, әсіресе бұлғартпай танырлық құлыптас материалын да таба алғаны жоқ. Сан мыңдаған молалар мен қала-қорған жұрттары бар. Сақтардың, үйсіндердің және наштелердің Іле, Ыстықкөл, Шу өзені өңірлерінде қалдырған

қабірлерінің жасалу формасы мен қабір ішінен табылған бұйымдарда көптеген ұқсастықтар бар. Олардың қабір шекарасын айыру аса қиын. Осы қабірлердің қайсының саққа, қайсының үйсінге, қайсының напштелерге тәуелді екендігін дәл басып айыру мүмкіндігі аз. Олардың арасында сақ, сармат, скиф, массагет, напште, үйсін, т.б. барлығы бар. Үйсін сақ қабірлерінің парқы туралы тағы бір тұжырым - үйсін қабірлерінен соншалықты аз және бірыңғай бұйымдар, ал, сақ қабірлерінен біршама мол әрі алуан түрлі бұйымдар шыққан. Бұл құбылысты түсіндірген адам да жоқ» [12].

Таяу жылдардан бері біздің оқымыстыларымыз қазақ даласындағы жер аттарының төркіні туралы көбірек мақала жазумен айналысып келе жатқаны, сондай-ақ жер аттарының төркінін мүмкіндігінше қазақ тілінен сабақтап шығаруды көздейтіндігі байқалады. Біздің жоғарыдағы талдауларымызға негізделгенде, жер аттарына саңдаған ғасырлар мен тарихтардың таңбасы басылғандығын, кей жер аттарының арғы сорабының неше мың жылдың арғы жағынан бастау алатындығын аңғарамыз. Сондықтан жер аттарының төркінін қарастыруда барынша ғылыми да байсалды позиция ұстанғанымыз абзал.

Еуразия ұлы даласында тарихта ұлттар ме ұлыстар сан санырылысқан. Жер аттары әр дәуірлерде барынша өзгеріске жолығып отырған. Жалпы өзен-су, тау және елді мекен аттарын салыстыру, жер аттарындағы өзгерістерге зерттеу жасау аса қажетті. Әсіресе грек, араб, парсы авторларының еңбектеріндегі, қытай деректеріндегі, көне түркі ескерткіштеріндегі, байырғы қазақ ауыз әдебиетіндегі, сондай-ақ соңғы кездердегі бар жер-су аттарын салыстыру сияқтылардың барлығы әрі тарих зерттеуге, әрі тарихи жазбаларының сенімділігі мен ондағы көрсетілген жер аттарын айқындауға пайдалы.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Махмұт Қашқари: «Түркі тілдер сөздігі», 1-том.
2. Harold Walter Bailey: The Culture of the Sakas in Ancient Iranian Khotan, New York, 1982, pp. 14-15.
3. 岑中勉: «汉书西域传地理校释»
4. 不拉音 穆提义: «塔里木绿地若干古城地名溯源», «西域研究», 1997年第二期.
5. [古希腊]希罗多德著; 徐松岩译注: «历史», 上海三联书店, 2008年, 第518-620页.
6. 桥本万太郎 (Хашимато): «Gengo ruikei chiri ron». 1978ж, Токио. Қытайша басылымым 1985-жыл, Бейжиң, 72-76-бет.
7. 洪明: «汉语«河»词源考», 浙江大学学报 (人文社会科学版), 2004年第1期, 第63-69页.
8. [美] Will Durent: The story of civilization our oriental heritage, 青海人民出版社, 1998年, 130页.
9. Keith, I. c; II, 507, CAN, I, 362, Coomaraswamy, History, 3.

10. Уаң миңжы, Уаң миңхуа: «Үйсін зерттеу», Хинжиаң халық баспасы», 1989 ж. 455-459-б.
11. 收有萧梁荀济的《清度佛法表广弘明集》.
12. Уаң миңжы, Уаң миңхуа: «Үйсін зерттеу», Хинжиаң халақ баспасы», 1989-жылы, 455-459-бет.

REZUME

KUMARULU Y. (Urimchi)

THE ROOT OF 'KAS' (KASH) AND NAMES OF RIVERS AND LAKES

This article discusses the names of rivers and lakes created by the roots 'kas' (kash) in Central Asia. With the help of analysis (analysis) more than rivers and lakes of the works of Herodotus 'History' and modern than 2500 names of rivers and lakes, it is conculated that the root of the ;Kas' (kash) is the Saka word 'water', 'lake', 'river' occurring on ancient Saka territories.